International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: **3049-2017**
IJMH 2026; 3(3): 154-158
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com
Received: 26-05-2026
Accepted: 23-06-2026
Publish : 24-06-2026

Dr. Gandikota Chennaiah
Department of Sahitya (Sanskrit)
Guest Faculty, Andhra University,
Visakhapatnam, Andhra Pradesh.

Correspondence:
Dr. Gandikota Chennaiah
Department of Sahitya (Sanskrit)
Guest Faculty, Andhra University,
Visakhapatnam, Andhra Pradesh.

भगवद्गीतायां स्थितप्रज्ञलक्षणानां समालोचनात्मकमध्ययनम्

Dr. Gandikota Chennaiah

मङ्गलाचरणम्

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारतम्।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनीम्
अम्ब त्वामनुसन्दधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम्॥

सारांशः

भगवद्गीता भारतीयदर्शनस्य सर्वोत्तमग्रन्थेषु अन्यतमा अस्ति। अस्यां मानवजीवनस्य आध्यात्मिक, नैतिक, दार्शनिक, मनोवैज्ञानिक तथा सामाजिकविषयाः सम्यक् निरूपिताः सन्ति। द्वितीयाध्याये भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनस्य प्रश्नस्य उत्तररूपेण स्थितप्रज्ञस्य स्वरूपं विस्तरेण वर्णयति। स्थितप्रज्ञः नाम सः पुरुषः यस्य बुद्धिः स्थिरा, मनः प्रशान्तम्, इन्द्रियाणि निगृहीतानि, रागद्वेषौ विनष्टौ, आत्मज्ञानं दृढं च भवति। एतादृशः पुरुषः सुखदुःखयोः समः, लाभालाभयोः समदर्शी, मानापमानयोः निर्विकारः भवति।

अस्मिन् शोधलेखे भगवद्गीतायाः द्वितीयाध्याये प्रतिपादितानि स्थितप्रज्ञलक्षणानि प्रमुखतया विवेचितानि सन्ति। तदनन्तरं द्वादशाध्यायस्य भक्तलक्षणानि, षोडशाध्यायस्य दैवीसम्पदः, तथा आधुनिकजीवने तेषां प्रासङ्गिकता अपि समालोचनात्मकदृष्ट्या निरूपिता अस्ति। विशेषतः **"स्थितप्रज्ञस्य का भाषा", "दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः", "ध्यायतो विषयान्पुंसः", "क्रोधाद्भवति सम्मोहः", "नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य", "अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्", "अनपेक्षः शुचिर्दक्षः", "अहिंसा सत्यमक्रोधः"** इत्यादीनां श्लोकानामाधारेण स्थितप्रज्ञस्य व्यक्तित्वं विशदीक्रियते।

अध्ययनस्य निष्कर्षः अयं यत् भगवद्गीतायाः स्थितप्रज्ञदर्शनं केवलं आध्यात्मिकमार्गदर्शनं न, अपि तु आधुनिकमानवस्य व्यक्तित्वविकासाय, मानसिकसन्तुलनाय, नैतिकजीवनाय, सामाजिकसमरसतायै च अत्यन्तमुपयोगि वर्तते।

प्रमुखशब्दाः

भगवद्गीता, स्थितप्रज्ञः, समत्वम्, आत्मज्ञानम्, बुद्धियोगः, इन्द्रियनिग्रहः, दैवीसम्पत्, भक्तियोगः, नैतिकता, व्यक्तित्वविकासः।

प्रस्तावना

भारतीयज्ञानपरम्परायां भगवद्गीतायाः विशिष्टं स्थानम् अस्ति। महाभारतस्य भीष्मपर्वणि स्थितः अयं दिव्यः संवादः केवलं युद्धभूमेः सन्दर्भे निबद्धः नास्ति, अपि तु सम्पूर्णमानवजीवनस्य दार्शनिकमार्गदर्शकः अस्ति। अर्जुनस्य विषादः प्रत्येकमानवस्य आन्तरिकसंघर्षस्य प्रतीकः, श्रीकृष्णस्य उपदेशः तस्य समाधानस्य सार्वकालिकः मार्गः इति मन्तव्यम्।

भगवद्गीतायां कर्मयोगः, ज्ञानयोगः, भक्तियोगः, ध्यानयोगः, दैवीसम्पत्, आत्मतत्त्वम्, लोकसङ्ग्रहः, समत्वम् इत्यादीनां बहूनां विषयाणां विस्तृतं विवेचनं दृश्यते। तेषु सर्वेषु स्थितप्रज्ञस्य संकल्पना विशेषमहत्त्वं धारयति। स्थितप्रज्ञः केवलं ज्ञानवान् पुरुषः न, अपि तु आत्मज्ञानं व्यवहारे अवतारयितुं समर्थः महापुरुषः भवति।

द्वितीयाध्याये अर्जुनः भगवान्तं पृच्छति—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम्॥ (भगवद्गीता २.५४)

अयं प्रश्नः सम्पूर्णस्थितप्रज्ञवर्णनस्य आधारभूतः प्रश्नः अस्ति। अर्जुनः स्थितप्रज्ञस्य बाह्यव्यवहारं, वाणीं, आचारं, जीवनदृष्टिं च ज्ञातुमिच्छति। भगवान् श्रीकृष्णः उत्तररूपेण स्थितप्रज्ञस्य लक्षणानि अत्यन्तं सूक्ष्मतया निरूपयति।

स्थितप्रज्ञस्य जीवने आत्मसंयमः, समत्वभावः, इन्द्रियनिग्रहः, विषयवैराग्यम्, अहङ्कारत्यागः, करुणा, क्षमा, शान्तिः, लोकहितचिन्ता च प्रमुखस्थानं प्राप्नुवन्ति। एते गुणाः केवलं संन्यासिनां कृते न, अपि तु प्रत्येकस्य मानवस्य जीवने आवश्यकाः सन्ति।

अद्यतनयुगे मानसिकचिन्ता, क्रोधः, स्पर्धा, असन्तोषः, तनावः, मूल्यह्रासः च सर्वत्र दृश्यन्ते। एतादृशे समये भगवद्गीतायाः स्थितप्रज्ञदर्शनं मानसिकस्वास्थ्यस्य, नैतिकजीवनस्य, व्यक्तित्वविकासस्य च प्रभावीमार्गदर्शकम् अस्ति। अतः अस्य विषयस्य समालोचनात्मकम् अध्ययनं वर्तमानसमाजस्य अपेक्षानुसारम् अत्यन्तं प्रासङ्गिकम् अस्ति।

१. स्थितप्रज्ञस्य संकल्पना

भगवद्गीतायां प्रतिपादितेषु दार्शनिकतत्त्वेषु **स्थितप्रज्ञस्य** संकल्पना अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा वर्तते। "स्थितप्रज्ञः" इति पदं द्वयोः शब्दयोः समासः अस्ति। **स्थित** इति स्थिरः, अविचलितः, दृढः इत्यर्थः। **प्रज्ञा** इति विवेकयुक्ता बुद्धिः, आत्मज्ञानम्, तत्त्वबोधः इत्यर्थः। अतः यस्य प्रज्ञा आत्मतत्त्वे निश्चला भवति, यः सुखदुःखयोः, लाभालाभयोः, जयापजययोः, मानापमानयोः च समभावेन तिष्ठति, सः **स्थितप्रज्ञः** इति कथ्यते।

भगवान् श्रीकृष्णस्य मते स्थितप्रज्ञत्वं केवलं ज्ञानप्राप्तेः परिणामः न, अपि तु आत्मानुभवेन, इन्द्रियनिग्रहेण, समत्वभावेन, निष्कामकर्मणा च विकसितं परिपक्वजीवनदर्शनम् अस्ति। एषः पुरुषः बाह्यपरिस्थितिभिः न कम्पते, न च विषयेषु आसक्तिं करोति। तस्य जीवनं शान्त्या, धैर्येण, विवेकेन, करुणया च परिपूर्णं भवति।
उपनिषदः अपि स्थिरबुद्धेः महत्त्वं प्रतिपादयन्ति। आत्मविद्या एव मनुष्यस्य परमं धनम् इति भारतीयदर्शनस्य दृढः सिद्धान्तः। भगवद्गीता तमेव सिद्धान्तं व्यवहारजीवने अवतारयति। अतः स्थितप्रज्ञः केवलं ध्याननिष्ठः योगी न, अपि तु समाजे वसन् अपि समत्वेन जीवनं यापयितुं समर्थः महापुरुषः भवति।
अद्यतनयुगे मानसिकचञ्चलता, स्पर्धा, क्रोधः, लोभः, भयम्, चिन्ता च मानवजीवनं क्लेशयन्ति। एतादृशेषु परिस्थितिषु भगवद्गीतायाः स्थितप्रज्ञदर्शनम् अत्यन्तं प्रासङ्गिकम् अस्ति। एतत् मनसः सन्तुलनम्, नैतिकदृढताम्, आध्यात्मिकपरिपक्वतां च जनयति।

२. अर्जुनस्य प्रश्नः — "स्थितप्रज्ञस्य का भाषा"

कुरुक्षेत्रे अर्जुनः भगवतः श्रीकृष्णस्य उपदेशं श्रुत्वा स्थितप्रज्ञस्य वास्तविकस्वरूपं ज्ञातुम् इच्छति। अतः सः पृच्छति—

अर्जुन उवाच
स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम्॥

(भगवद्गीता २.५४)

अस्य श्लोकस्य गूढार्थः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अस्ति। अर्जुनः न केवलं स्थितप्रज्ञस्य लक्षणानि ज्ञातुम् इच्छति, अपि तु तस्य सम्पूर्णजीवनपद्धतिम् अवगन्तुम् इच्छति। **"का भाषा"** इत्यत्र *भाषा* इति शब्दः केवलं वाणीम् न बोधयति। अत्र तस्य स्वभावः, आचारः, व्यवहारः, व्यक्तित्वम्, जीवनदृष्टिः च अभिप्रेताः सन्ति।
अर्जुनस्य प्रश्ने चत्वारः प्रमुखाः विषयाः अन्तर्निहिताः सन्ति—

- स्थितप्रज्ञस्य स्वरूपम्।
- तस्य वचनशैली।
- तस्य आचारव्यवहारः।
- तस्य लोकव्यवहारः।

भगवान् श्रीकृष्णः अस्य प्रश्नस्य उत्तरं द्वितीयाध्यायस्य ५५ तमश्लोकात् आरभ्य ७२ तमश्लोकपर्यन्तं क्रमशः निरूपयति। प्रत्येकं श्लोकः स्थितप्रज्ञस्य कस्यचित् विशिष्टगुणस्य प्रतिपादनं करोति। एतेषु श्लोकेषु आत्मसंयमः, कामनात्यागः, समत्वभावः, इन्द्रियनिग्रहः, रागद्वेषविनिर्मुक्तता, मानसिकशान्तिः, ब्राह्मीस्थितिरेव च विस्तरेण वर्ण्यते।
अतः एषः श्लोकः सम्पूर्णस्थितप्रज्ञवर्णनस्य प्रवेशद्वारम् इव अस्ति। अस्मात् आरभ्य भगवद्गीता मानवजीवनस्य आदर्शव्यक्तित्वस्य निर्मितिं क्रमशः प्रकाशयति।

३. स्थितप्रज्ञस्य प्रमुखलक्षणानि

(क) कामनात्यागः — स्थितप्रज्ञस्य प्रथमं लक्षणम्

भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनस्य प्रश्नस्य उत्तरं स्थितप्रज्ञस्य प्रथमलक्षणेन एव आरभते—

श्रीभगवानुवाच
प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान्।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥

(भगवद्गीता २.५५)

अस्य श्लोकस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् यदा मनुष्यः मनसि उत्पद्यमानाः समस्ताः कामनाः परित्यजति, आत्मनि एव सन्तोषम् अनुभवति, तदा सः स्थितप्रज्ञः भवति। अत्र कामनात्यागः इत्यस्य अर्थः कर्मत्यागः न, अपि तु फलासक्तेः परित्यागः। स्थितप्रज्ञः बाह्यविषयेषु सुखं न अन्विष्यति, किन्तु आत्मस्वरूपे एव नित्यसन्तोषम् अनुभवति।

अयं गुणः मानसिकस्वातन्त्र्यस्य प्रतीकः अस्ति। यस्य आनन्दः बाह्यवस्तुषु न निर्भरति, स एव वास्तविकतया मुक्तः भवति। आधुनिकसमाजे भोगवादः, उपभोक्तृसंस्कृतिः, अतृप्तकामनाः च मानवं निरन्तरम् अशान्तं कुर्वन्ति। भगवद्गीता तस्य समाधानरूपेण आत्मसन्तोषस्य मार्गं दर्शयति।

(ख) समत्वभावः — दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः

स्थितप्रज्ञस्य द्वितीयं महत्त्वपूर्णं लक्षणं भगवान् श्रीकृष्णः एवं निरूपयति—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥

(भगवद्गीता २.५६)

अयं श्लोकः स्थितप्रज्ञस्य मानसिकपरिपक्वतायाः सर्वोत्तमं वर्णनम् अस्ति। स्थितप्रज्ञः दुःखप्राप्तौ न उद्वेगं प्राप्नोति, सुखप्राप्तौ च अत्यानन्देन न मोहितो भवति। तस्य मनः समत्वेन स्थितं भवति। रागः, भयम्, क्रोधः च तस्मात् निवर्तन्ते।

समत्वं भगवद्गीतायाः केन्द्रीयः सिद्धान्तः अस्ति। जीवने सुखदुःखे, जयापजये, लाभालाभयोः समभावः एव योगः इति श्रीकृष्णः अन्यत्रापि प्रतिपादयति। स्थितप्रज्ञस्य समत्वं उदासीनता न, अपि तु परिपक्वविवेकस्य फलम् अस्ति।

आधुनिकमनोविज्ञानस्य दृष्ट्या अपि भावनात्मकसन्तुलनम् उत्तमव्यक्तित्वस्य प्रमुखलक्षणं मन्यते। अतः अयं श्लोकः केवलम् आध्यात्मिकजीवनाय न, अपि तु मानसिकस्वास्थ्यस्य कृते अपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अस्ति।

(ग) इन्द्रियनिग्रहस्य आवश्यकता

स्थितप्रज्ञत्वस्य प्राप्तौ मनोनिग्रहः तथा इन्द्रियनिग्रहः अनिवार्यः भवति। मनुष्यस्य पतनस्य मूलकारणं विषयासक्तिः इति भगवान् श्रीकृष्णः स्पष्टतया प्रतिपादयति—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते॥

(भगवद्गीता २.६२)

अयं श्लोकः मानवमनसः स्वाभाविकगमनक्रमं सूचयति। विषयेषु निरन्तरचिन्तनात् आसक्तिः जायते। आसक्तेः कामना, कामनायाः विघ्ने क्रोधः उत्पद्यते। अतः स्थितप्रज्ञः प्रारम्भे एव विषयचिन्तनस्य निग्रहं करोति।

भगवान् श्रीकृष्णः अत्र मनोवैज्ञानिकसत्यं प्रतिपादयति। यः मनुष्यः विषयान् निरन्तरं चिन्तयति, तस्य मनः शनैः शनैः तेषु बद्धं भवति। अतः आत्मविकासाय विचारशुद्धिः प्रथमम् आवश्यकम्।

(घ) क्रोधस्य दुष्परिणामाः — मानसिकविनाशस्य क्रमः

भगवान् श्रीकृष्णः विषयासक्तेः परिणामं क्रमशः निरूपयन् वदति—

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥

(भगवद्गीता २.६३)

अयं श्लोकः भगवद्गीतायाः मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अस्ति। भगवान् श्रीकृष्णः अत्र मानवमनसः पतनक्रमं सूक्ष्मतया निरूपयति। कामनायाः विघ्ने क्रोधः जायते। क्रोधात् विवेकाभावः अर्थात् सम्मोहः भवति। सम्मोहात् पूर्वानुभवस्य, शास्त्रज्ञानस्य, कर्तव्यबुद्धेः च विस्मरणं भवति, ततः बुद्धिनाशः, अन्ते सम्पूर्ण-जीवनस्य पतनं भवति।

स्थितप्रज्ञः एतस्मात् सम्पूर्णात् पतनक्रमात् मुक्तः भवति। सः क्रोधस्य उदयमेव विवेकेन निरोद्धुं शक्नोति। तस्य मनः आत्मसंयमेन नियन्त्रितं भवति। अतः क्रोधः तस्य निर्णयशक्तिं कदापि न बाधते।

आधुनिकजीवने अपि बहवः सामाजिकाः, पारिवारिकाः, व्यावसा-यिकाः च विवादाः अनियन्त्रितक्रोधस्य परिणामाः भवन्ति। भगवद्गीतायाः अयं उपदेशः मनोनिग्रहस्य, भावनानियन्त्रणस्य, विवेकपूर्णनिर्णयस्य च महत्त्वं प्रतिपादयति। नेतृत्वे, शिक्षायाम्, प्रशासनव्यवस्थायां, पारिवारिकजीवने च क्रोधनियन्त्रणम् अत्यावश्यकं गुणम् अस्ति।

अतः स्थितप्रज्ञस्य प्रमुखलक्षणेषु अक्रोधः, धैर्यम्, आत्मसंयमः, विवेकः च प्रमुखस्थानं धारयन्ति।

(ङ) अयुक्तचित्तस्य अशान्तिः

मनोनिग्रहस्य आवश्यकतां प्रतिपादयन् भगवान् श्रीकृष्णः पुनः वदति—

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम्॥

(भगवद्गीता २.६६)

अस्य श्लोकस्य भावार्थः अतीव गम्भीरः अस्ति। यस्य मनः संयतं नास्ति, तस्य बुद्धिः अपि स्थिरा न भवति। अस्थिरबुद्धेः पुरुषस्य आत्मचिन्तनम्, ध्यानम्, आध्यात्मिकभावना वा सम्भवति न। ध्यानाभावात् शान्तिः न लभ्यते, अशान्तमनसः सुखं कथमपि न सम्भवति।

भगवान् श्रीकृष्णः अत्र सुखस्य मूलकारणं बाह्यवस्तुषु न स्वीकरोति। तस्य मते वास्तविकं सुखं केवलं शान्तचित्तस्य एव सम्भवति। धनम्, पदम्, वैभवम्, विषयभोगाः च मनसः अशान्तिं निवारयितुं न समर्थाः। अन्तःकरणस्य प्रसादः एव सुखस्य वास्तविकम् आधारः अस्ति।

स्थितप्रज्ञः मनोनिग्रहस्य कारणात् स्थिरबुद्धिः भवति। तस्य निर्णयाः विवेकपूर्णाः भवन्ति। विपरीतपरिस्थितिषु अपि सः विचलितः न भवति। एषा एव भगवद्गीतायाः बुद्धियोगस्य पराकाष्ठा अस्ति।

आधुनिकमनोविज्ञानमपि मानसिकशान्तेः, एकाग्रतायाः, आत्म-नियन्त्रणस्य च महत्त्वम् अङ्गीकरोति। अतः अयं श्लोकः न केवलम् आध्यात्मिकोपदेशः, अपि तु सफलजीवनस्य सार्वकालिकः सिद्धान्तः इति वक्तुं शक्यते।

अस्य विभागस्य सारः

एते द्वौ श्लोकौ स्पष्टतया दर्शयतः यत् विषयासक्तिः क्रोधस्य कारणं भवति, क्रोधः विवेकनाशस्य कारणं भवति, अशान्तचित्तस्य जीवने न ज्ञानं, न शान्तिः, न च सुखम्। स्थितप्रज्ञः तु आत्मसंयमेन, विवेकेन, समत्वभावेन च एतान् दोषान् पराजयति। अतः सः बाह्यपरिस्थितिभिः न चलति, किन्तु आत्मज्ञानाधारितं शान्तजीवनं निर्वहति।

४. स्थितप्रज्ञस्य सार्वभौमगुणाः

भगवद्गीतायां स्थितप्रज्ञस्य लक्षणानि केवलं द्वितीयाध्याये एव न प्रतिपादितानि। द्वादशाध्याये भक्तस्य गुणाः तथा षोडशाध्याये दैवीसम्पदः अपि स्थितप्रज्ञस्य व्यक्तित्वेन सह घनिष्ठसम्बन्धं वहन्ति। एते गुणाः स्थितप्रज्ञस्य नैतिकजीवनं, सामाजिकव्यवहारं, आध्यात्मिकपरिपक्वतां च प्रकाशितवन्ति।

(क) अद्वेष्टा सर्वभूतानाम् — मैत्री करुणा च

भगवान् श्रीकृष्णः भक्तस्य श्रेष्ठगुणान् निरूपयन् वदति—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी॥

(भगवद्गीता १२.१३)

अयं श्लोकः स्थितप्रज्ञस्य सामाजिकजीवनस्य मूलाधारम् उद्घाटयति। स्थितप्रज्ञः कस्यापि प्राणिनः प्रति द्वेषं न करोति। सः सर्वेषां प्रति मैत्रीभावेन वर्तते, दुःखितेषु करुणां प्रदर्शयति, ममतां तथा अहङ्कारं परित्यजति। सुखदुःखयोः समभावः, क्षमागुणः च तस्य व्यक्तित्वस्य भूषणम् भवतः।

द्वेषः मनसः अशान्तेः कारणं भवति, करुणा तु मनसः विशुद्धेः कारणम्। अतः स्थितप्रज्ञः आत्मज्ञानस्य प्रभावेण सर्वभूतेषु समदृष्टिं पश्यति। एषा भावना उपनिषदां **"सर्वं खल्विदं ब्रह्म"** इति तत्त्वेन अपि सुसम्बद्धा दृश्यते।

अद्यतनसमाजे जातिभेदः, धार्मिकवैरम्, सामाजिकविरोधः, हिंसा च वर्धन्ते। एतादृशेषु कालेषु मैत्री, करुणा, क्षमा, समत्वम् इत्येते गुणाः विश्वशान्तेः आधारभूताः भवन्ति।

(ख) अनपेक्षः शुचिर्दक्षः — कर्तव्यपरायणता

ततः भगवान् श्रीकृष्णः वदति—

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥
(भगवद्गीता १२.१६)

अयं श्लोकः स्थितप्रज्ञस्य आचारवैशिष्ट्यं निरूपयति। **अनपेक्षः** इति फलापेक्षारहितः। **शुचिः** इति बाह्याभ्यन्तरशुद्धिसम्पन्नः। **दक्षः** इति कर्तव्यपालने कुशलः। स्थितप्रज्ञः कर्तव्यं सम्यक् करोति, किन्तु तस्य फलासक्तिः न भवति।

अनपेक्षता न उदासीनता, अपि तु निष्कामभावः। दक्षता न केवलं कौशलम्, अपि तु उत्तरदायित्वपूर्णं कार्यसम्पादनम्। शुचित्वं न केवलं शारीरिकशौचम्, अपि तु मनोवाक्कायानां पवित्रता।

आधुनिकव्यावसायिकजीवने, प्रशासने, शिक्षाक्षेत्रे च एते गुणाः अत्यन्तम् अपेक्षिताः। कर्तव्यनिष्ठा, पारदर्शिता, उत्तरदायित्वबुद्धिः, निष्कामसेवा च सफलनेतृत्वस्य आधाराः भवन्ति।

(ग) अहिंसा सत्यमक्रोधः — दैवीसम्पदः

षोडशाध्याये भगवान् श्रीकृष्णः दैवीसम्पदः वर्णयन् वदति—

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्॥
(भगवद्गीता १६.२)

अयं श्लोकः स्थितप्रज्ञस्य नैतिकचरित्रस्य सारं प्रतिपादयति। अहिंसा, सत्यम्, अक्रोधः, त्यागः, शान्तिः, दया, मार्दवम् इत्येते सर्वे गुणाः स्थितप्रज्ञस्य स्वाभाविकाः भवन्ति। एते गुणाः बाह्यप्रदर्शनाय न, अपि तु अन्तःकरणस्य निर्मलतायाः फलरूपेण प्रादुर्भवन्ति।

अहिंसा सर्वप्राणिषु अनुकूलभावस्य प्रतीका। सत्यं विश्वासस्य मूलम्। अक्रोधः विवेकस्य रक्षकः। दया मानवतायाः प्राणः। त्यागः आत्मोन्नतेः साधनम्। एतेषां गुणानां समन्वयेन एव स्थितप्रज्ञस्य पूर्णव्यक्तित्वं निर्मीयते।

महात्मा गान्धिनः जीवनदर्शने अपि अहिंसा, सत्यं, करुणा च प्रमुखस्थानं प्राप्नुवन्ति। अतः भगवद्गीतायाः एते सिद्धान्ताः केवलं प्राचीनकाले न, अद्यापि विश्वमानवसमाजस्य कृते समानरूपेण उपयोगिनः सन्ति।

अस्य विभागस्य निष्कर्षः

द्वितीयाध्याये वर्णितानि समत्वम्, इन्द्रियनिग्रहः, आत्मसन्तोषः च, द्वादशाध्याये प्रतिपादिताः मैत्री, करुणा, निष्कामता च, षोडशाध्याये निर्दिष्टाः अहिंसा, सत्यं, अक्रोधः इत्यादयः गुणाः परस्परं पूरयन्ति। एतेषां समन्वयेन एव **स्थितप्रज्ञस्य पूर्णव्यक्तित्वम्** अवभासते। अतः स्थितप्रज्ञः केवलम् आत्मज्ञानी योगी न, अपि तु आदर्शः मानवः, श्रेष्ठः नागरिकः, नैतिकः नेता, लोकहितनिरतः महापुरुषः च भवति।

५. आधुनिकजीवने स्थितप्रज्ञलक्षणानां प्रासङ्गिकता

भगवद्गीतायां प्रतिपादितानि स्थितप्रज्ञलक्षणानि केवलं आध्यात्मिकसाधकानां कृते न सन्ति, अपि तु सम्पूर्णमानवसमाजस्य कृते सार्वकालिकजीवनमूल्यानि सन्ति। विज्ञानप्रौद्योगिकी, वैश्वीकरणम्, आर्थिकस्पर्धा, सामाजिकपरिवर्तनानि च यद्यपि तीव्रतया वर्धन्ते, तथापि मानवस्य मूलसमस्याः चिन्ता, भयम्, क्रोधः, असन्तोषः, लोभः, मानसिकविक्षेपः च अद्यापि सन्ति। एतासां समस्याणां समाधानं भगवद्गीतायाः स्थितप्रज्ञदर्शने स्पष्टतया दृश्यते।

(क) मानसिकस्वास्थ्ये स्थितप्रज्ञस्य योगदानम्

अद्यतनकाले मानसिकतनावः, अवसादः, भयम्, असहिष्णुता, निराशा च बहुषु जनजीवनेषु दृश्यन्ते। एतादृशे काले स्थितप्रज्ञस्य समत्वभावः, आत्मसंयमः, इन्द्रियनिग्रहः, आत्मसन्तोषः च मानसिकस्वास्थ्यस्य आधारभूततत्त्वानि भवन्ति।

"दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः" इति सिद्धान्तः मानवं मानसिकसन्तुलनस्य मार्गे प्रेरयति। यः मनुष्यः सुखदुःखयोः समत्वेन तिष्ठति, सः जीवनस्य विविधपरिस्थितीन् धैर्येण स्वीकर्तुं समर्थः भवति।

(ख) व्यक्तित्वविकासे स्थितप्रज्ञस्य भूमिका

व्यक्तित्वविकासः केवलं बाह्यकौशलविकासः नास्ति। वास्तविकः विकासः अन्तःकरणस्य परिष्कारात् भवति। स्थितप्रज्ञः सत्यनिष्ठः, आत्मविश्वासी, धैर्यवान्, विनयी, संयमी च भवति। एते गुणाः तस्य व्यक्तित्वं प्रभावशालिनं कुर्वन्ति।

आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायाम् अपि विद्यार्थिनः केवलं परीक्षासफलतां न, अपि तु चरित्रनिर्माणम्, निर्णयशक्तिः, उत्तरदायित्वबुद्धिः, आत्मनियन्त्रणम् इत्यादीन् गुणान् अधिगन्तुम् अपेक्षन्ते। भगवद्गीतायाः स्थितप्रज्ञदर्शनं एतस्मिन् विषये प्रभावीमार्गदर्शकम् अस्ति।

(ग) नेतृत्वे निर्णयशक्तौ च स्थितप्रज्ञस्य महत्त्वम्

श्रेष्ठनेता स एव भवति यः विपरीतपरिस्थितिषु अपि धैर्यं न त्यजति। स्थितप्रज्ञस्य विवेकः, अक्रोधः, समत्वम्, निष्पक्षता च नेतृत्वस्य अत्यावश्यकगुणाः भवन्ति।

यः नेता क्रोधेन निर्णयं करोति, तस्य निर्णयाः बहुधा दोषयुक्ताः भवन्ति। किन्तु स्थितप्रज्ञः आत्मसंयमेन, विवेकेन, लोकहितदृष्ट्या च निर्णयं करोति। अतः प्रशासने, उद्योगव्यवस्थायाम्, शिक्षाक्षेत्रे, न्यायव्यवस्थायां च स्थितप्रज्ञस्य जीवनदर्शनम् अनुकरणीयम् अस्ति।

(घ) पारिवारिकसामाजिकजीवने स्थितप्रज्ञस्य महत्त्वम्

परिवारः समाजस्य मूलाधारः अस्ति। परिवारे यदि क्षमा, करुणा, सत्यं, परस्परविश्वासः, आत्मसंयमः च स्युः, तर्हि सौहार्दपूर्णं वातावरणं निर्मीयते। स्थितप्रज्ञः सर्वेषु सदस्येषु समदृष्टिं पश्यति, क्रोधं न करोति, विवादेषु धैर्येण समाधानम् अन्विष्यति।

सामाजिकजीवने अपि "अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्" इति भगवद्गीतासिद्धान्तः सहिष्णुतां, विश्वबन्धुत्वम्, सामाजिकसमरसतां च प्रवर्धयति। जातिभेदः, धार्मिकविरोधः, हिंसा, असहिष्णुता इत्यादीनां निवारणाय एते सिद्धान्ताः अत्यन्तम् उपयोगिनः सन्ति।

(ङ) नैतिकमूल्यसंरक्षणे स्थितप्रज्ञस्य आवश्यकता

अद्य अनेकक्षेत्रेषु नैतिकमूल्यानां ह्रासः दृश्यते। असत्याचारः, भ्रष्टाचारः, स्वार्थपरता, हिंसा, असंयमः च समाजे वर्धन्ते। भगवद्गीता तु **"अहिंसा सत्यमक्रोधः"** इत्यादीन् दैवीगुणान् मानवजीवनस्य आधाररूपेण प्रतिपादयति।

स्थितप्रज्ञः सत्यस्य पालनं करोति, कस्यापि अहितं न चिन्तयति, स्वार्थात् अधिकं लोकहितम् अवलोकयति। अतः स्थितप्रज्ञदर्शनम् नैतिकसमाजनिर्माणस्य मूलाधारः इति वक्तुं शक्यते।

अस्य अध्यायस्य निष्कर्षः

भगवद्गीतायाः स्थितप्रज्ञदर्शनम् आध्यात्मिकसाधनायाः सीमां अतिक्रम्य सम्पूर्णजीवनस्य मार्गदर्शकत्वेन प्रतिष्ठितम् अस्ति। मानसिकस्वास्थ्ये, व्यक्तित्वविकासे, शिक्षायाम्, नेतृत्वे, पारिवारिकजीवने, सामाजिकसमरसतायाम्, नैतिकमूल्यसंरक्षणे च अस्य शिक्षणस्य महान् प्रभावः दृश्यते। अतः आधुनिकमानवस्य कृते स्थितप्रज्ञस्य जीवनदर्शनम् केवलं आदर्शः न, अपि तु व्यवहारयोग्यः जीवनमार्गः इति निश्चितम्।

उपसंहारः

भगवद्गीतायां प्रतिपादितानि स्थितप्रज्ञलक्षणानि भारतीयदर्शनस्य परममूल्यानि सन्ति। स्थितप्रज्ञः नाम केवलं योगी वा संन्यासी वा न, अपि तु आत्मज्ञानसम्पन्नः, समत्वबुद्धियुक्तः, संयतचित्तः, नैतिकगुणसमन्वितः आदर्शमानवः। भगवद्गीतायां श्रीकृष्णः अर्जुनाय यानि तत्त्वानि उपदिष्टवान्, तानि सर्वेषां मानवजातेः कृते सार्वकालिकमार्गदर्शकत्वेन प्रतिष्ठितानि सन्ति।

अध्ययनेन ज्ञायते यत् **"स्थितप्रज्ञस्य का भाषा"** इति अर्जुनस्य प्रश्नः केवलं स्थितप्रज्ञस्य वाणीविषये नास्ति, अपि तु तस्य सम्पूर्णजीवनदर्शनस्य विषये अस्ति। तस्य उत्तररूपेण भगवान् श्रीकृष्णः कामनात्यागम्, आत्मसन्तोषम्, समत्वभावम्, इन्द्रियनिग्रहम्, मानसिकस्थैर्यम्, विवेकम्, शान्तिम्, निष्कामकर्म च स्थितप्रज्ञस्य प्रमुखलक्षणरूपेण निरूपितवान्।

"दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः" इति श्लोकः भावनात्मकसन्तुलनस्य महत्त्वं प्रतिपादयति। "ध्यायतो विषयान्पुंसः" तथा **"क्रोधाद्भवति सम्मोहः"** इत्येतौ श्लोकौ मानवमनसः पतनक्रमं सूक्ष्मतया प्रकाशयतः। **"नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य"** इति श्लोकः शान्तचित्तस्य एव सुखस्य आधारत्वं प्रतिपादयति।

द्वादशाध्याये प्रतिपादिताः **"अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्",** "अनपेक्षः शुचिर्दक्षः" इत्यादयः गुणाः स्थितप्रज्ञस्य सामाजिकनैतिकजीवनस्य आधाराः भवन्ति। तथैव षोडशाध्याये निर्दिष्टाः **"अहिंसा सत्यमक्रोधः"** इत्यादयः दैवीगुणाः स्थितप्रज्ञस्य चरित्रं सम्पूर्णतया प्रकाशयन्ति। एते गुणाः केवलं आध्यात्मिकसाधनायै न, अपि तु समाजस्य सौहार्दाय, राष्ट्रस्य उन्नत्यै, विश्वशान्तये च अनिवार्याः सन्ति।

आधुनिकजीवने मानसिकतनावः, स्पर्धा, असहिष्णुता, हिंसा, मूल्यह्रासः, स्वार्थपरता च निरन्तरं वर्धन्ते। एतादृशे समये भगवद्गीतायाः स्थितप्रज्ञदर्शनम् आत्मसंयमस्य, नैतिकजीवनस्य, व्यक्तित्वविकासस्य, नेतृत्वस्य, सामाजिकसमरसतायाश्च प्रभावी-मार्गदर्शकम् अस्ति। आधुनिकशिक्षायाम्, प्रशासनव्यवस्थायाम्, उद्योगक्षेत्रे, पारिवारिकजीवने च स्थितप्रज्ञस्य आदर्शः व्यवहारतः अनुप्रयोक्तुं शक्यते।

अतः निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते यत् भगवद्गीतायां प्रतिपादितानि स्थितप्रज्ञलक्षणानि न केवलं आध्यात्मिकदर्शनस्य अमूल्यसम्पदः, अपि तु सम्पूर्णमानवजीवनस्य नैतिकदार्शनिकाधारः अपि सन्ति। यः मनुष्यः एतानि तत्त्वानि स्वजीवने आचरति, स एव वास्तविकतया शान्तिम्, आनन्दम्, आत्मविकासम्, लोकहितं च साधयितुं समर्थः भवति। अतः भगवद्गीतायाः स्थितप्रज्ञदर्शनस्य प्रासङ्गिकता यावत् मानवसमाजः भविष्यति तावत् अक्षुण्णा एव भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. श्रीमद्भगवद्गीता। गीताप्रेसः, गोरखपुरम्।
2. श्रीमद्भगवद्गीता शाङ्करभाष्यम्। श्रीशङ्कराचार्यः।
3. श्रीमद्भगवद्गीता रामानुजभाष्यम्। श्रीरामानुजाचार्यः।
4. श्रीमद्भगवद्गीता मधुसूदनसरस्वतीकृता **गूढार्थदीपिका।**
5. वेदव्यासः। **महाभारतम्।** भीष्मपर्व।
6. ईश, कठ, मुण्डक, तैत्तिरीय, छान्दोग्योपनिषदः।
7. मनुस्मृतिः।
8. स्वामी विवेकानन्दः। **Complete Works** (गीतादर्शन-सम्बद्धविचाराः)।
9. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन्। **The Bhagavadgita।**
10. आचार्य बलदेव उपाध्यायः। **भारतीयदर्शनम्।**
11. स्वामी चिन्मयानन्दः। **The Holy Geeta।**
12. स्वामी शिवानन्दः। **The Bhagavad Gita।**